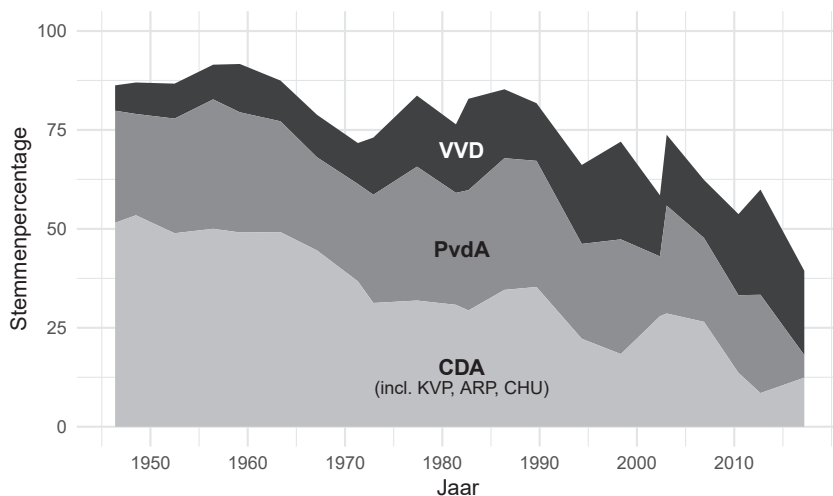

1 Inleiding: Nederlandse politiek van driestromenland tot delta?¹

Tom Louwerse, Rudy Andeweg, Joop van Holsteyn & Josje den Ridder

Op 14 juni 1956 kopte het protestantse dagblad *Trouw* over een “Ernstige situatie voor volk en partij”. Bij de Tweede Kamerverkiezingen de dag ervoor had de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) twee van haar twaalf zetels moeten inleveren. De Partij van de Arbeid (PvdA) had vier zetels gewonnen – een zeer aanzienlijke winst die door vriend en vijand mede op het conto van dr. Drees werd geschreven. ARP-voorman Jelle Zijlstra wees echter niet alleen op ‘de bijzonder grote aantrekkingskracht’ van Drees, maar constateerde tevens dat ‘de doorbraak’ zich had doorgezet. In sociaaldemocratische kringen was die interpretatie of verklaring van het electorale succes geliefder dan de verwijzing naar het Drees-effect, omdat een eventueel persoonseffect zou afleiden van de aantrekkelijkheid van partij en beginselen. “De doorbraak die, hoewel reeds lang mislukt en dood verklaard, nu in ’56 dan toch definitief zou worden uitgeschakeld, heeft zich levenskrachtiger betoond dan ooit tevoren en heeft ook in katholieke richting nimmer zulke resultaten geboekt als nu”, aldus de zelf als katholieke Limburger na de oorlog doorgebroken PvdA-politicus Sjeng Tans (1956, p. 277). Hoe dan ook, de Kamerverkiezingen van 1956 hadden volgens tijdgenoten niets minder dan een ‘politieke aardverschuiving’ bewerkstelligd.

Vandaag de dag wordt de verkiezingsuitslag van 1956 echter veeleer beschouwd als een hoogtepunt van stabiliteit en welhaast voorspelbaar resultaat van verzuiling en verzuild stemgedrag. Van de katholieke kerk-gangers, goed voor 30 procent van het electoraat, stemde bijvoorbeeld maar liefst 95 procent op de Katholieke Volkspartij (KVP) en ook in andere zuilen was men in het stemlokaal zeer trouw aan de partij. Niet minder dan 72 procent van het kiesgedrag van het Nederlandse electoraat als geheel kon men in dat jaar relateren aan de basisingrediënten van de verzuiling: geloof en sociale klasse (Andeweg en Irwin 2014, p. 119).

Figuur 1.1 Electorale steun bij Tweede Kamerverkiezingen voor CDA, PvdA en VVD (1946–2017)

Verkiezingen en politiek werden, meer in het algemeen, in die jaren '50 gedomineerd door vijf politieke partijen, die we na de christendemocratische fusie van 1980 zouden gaan kennen als de 'Grote Drie': het Christen Democratisch Appèl (CDA), de Partij van de Arbeid (PvdA) en de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Deze drie partijen – en de drie stromingen die zij vertegenwoordigen: liberalisme, sociaaldemocratie en christendemocratie – domineerden lange tijd het politieke landschap, zowel ideologisch, cultuursociologisch als politiek-organisatorisch. Drie brede partijpolitieke rivieren, die traag door oneindig Hollands laagland gingen.

In de jaren van de verzuiling – in een ruwe periodisering van 1946 tot aan de verkiezingen van 1967 – haalden de aan deze hoofdstromen verbonden politieke partijen samen gemiddeld 88 procent van de stemmen (zie figuur 1.1). De sociaaldemocratische PvdA en christendemocratische KVP waren in die jaren dominant, en met de opkomst en het snelle succes van nieuwe partijen als Democraten 66 (D66) nam die dominantie wel enigszins af, maar ook in de jaren '70 en '80 bleven de inmiddels Grote Drie goed voor een zeer ruime meerderheid van gemiddeld 79 procent van de kiezerssteun. De ontzuiling zette zich vertraagd door in het electorale gedrag en in 1986 wisten de Grote Drie gezamenlijk zelfs weer tot 85 procent van de kiezerssteun te stijgen, overigens mede het gevolg van wat vanwege het onverwacht grote succes van het CDA buiten haar natuurlijke

confessionele achterban wel de ‘omgekeerde doorbraak’ werd genoemd. Maar vanaf de jaren 1990, met de Kamerverkiezingen van 1994 als belangrijk breekpunt, holde de steun voor deze drie partijen achteruit tot gemiddeld 61 procent. Bij de meest recente Kamerverkiezingen van 2017 trokken CDA, PvdA en VVD samen nog maar 39 procent van de kiezers.

De electorale neergang van de Grote Vijf en vervolgens Drie was in niet geringe mate het gevolg van onderliggende sociaal-demografische ontwikkelingen. De sociale groepen waarmee deze partijen verbonden waren, werden kleiner. Steeds minder mensen bezoeken regelmatig de kerk: waar in 1956 nog ruim de helft van de bevolking kerkgaand was, behoorde in 2012 nog slechts een kleine minderheid van 14 procent tot die groep (Andeweg en Irwin 2014, p. 118). De seculiere arbeidersklasse slonk in diezelfde periode van een derde tot een kwart. Niet alleen werden de maatschappelijke groepen kleiner, ook de kiezerstrouw van die groepen aan de ‘eigen’ partij nam af en ligt momenteel veel lager dan in de jaren 1950. De enige uitzondering vormt de seculiere middenklasse. Dit bevolkingssegment werd juist veel groter: van 15 tot 58 procent, maar die groei had minder electoraal effect, doordat de seculiere middenklasse toch al weinig trouw was aan ‘haar’ VVD. Als de liberale zuil in het verzuilde Nederland van de jaren ’50 al een echte zuil was, dan toch een die politiek en electoraal minder sturend en structurerend was dan de katholieke, protestantse en sociaaldemocratische. Het wekt dan ook weinig verbazing dat ook de maatschappelijke organisaties binnen het driestromenland van weleer eveneens aan belang hebben moeten inboeten: vakbonden, kerkelijke organisaties en omroepverenigingen verliezen leden. Het belang van ideologische politiek lijkt af te nemen of wordt in ieder geval niet meer gedomineerd door de drie hoofdstromen uit de 20e eeuw.

Het beeld van een driestromenland is natuurlijk ‘slechts’ een bruikbare en verhelderende metafoor maar tevens een aanzienlijke versimpeling van de politieke en maatschappelijke realiteit. In de liberale rivierbedding was de VVD weliswaar de grootste stroom, maar afgezien van een betrekkelijk korte periode na de oprichting van de VVD, liepen er in die bedding diverse andere stromen en stroompjes, meer conservatieve en meer progressieve. De christendemocratie is een verzamelnaam voor parallelle calvinistische en katholieke beken die pas in de jaren 1970 tot één partijpolitieke stroom werden gekanaliseerd. Daarnaast waren er kleinere orthodox protestante partijen, en enkele meer kortstondige katholieke rivalen. En de sociaaldemocratie was eigenlijk een brede hoofdstroom waarnaast altijd al een diversiteit aan kleinere, min of meer radicale socialistische aftakkingen liepen.

Recent zien we echter een forse toename van nieuwe partijen. Tussen 1989 en 2006 telden Krouwel en Lucardie (2008) maar liefst 63 nieuwe partijen die aan de verkiezingen deelnamen. Aan de vooravond van de verkiezingen van 2017 hadden niet minder dan 81 politieke partijen hun naam bij de Kiesraad geregistreerd – en ontstond grote zorg of het toch al niet kleine Nederlandse stembiljet wel groot genoeg zou zijn! De opluchting was groot toen uiteindelijk ‘slechts’ 28 van die geregistreerde partijen daadwerkelijk een kandidatenlijst indienden: het paste net. Niet al deze nieuwe partijen weten overigens, in 2017 en eerder, vervolgens de kiesdeler te halen: van de 63 getelde partijen uit het onderzoek van Krouwel en Lucardie lukte dat slechts 10 partijen, en dan vaak voor korte tijd. Zoals Van den Berg en Molleman het ooit zo mooi verwoordden: nieuwe partijen komen en gaan ‘als de paddestoelen in het herfststij der Nederlandse politiek’ (1974, p. 11). Tegen de aanwas van afsplitsingen en nieuwe partijen staan weliswaar enkele fusies (het CDA, GroenLinks, de ChristenUnie), maar tegen het einde van 2019 bevatte de Tweede Kamer toch 15 fracties! En gezien het feit dat zich na de Kamerverkiezingen van 2017 reeds twee afsplitsingen hebben voorgedaan: wellicht *still counting*.

Belangrijker nog is dat de meeste nieuwkomers in de Kamer niet zo duidelijk tot één van de drie ideologische hoofdstromen gerekend kunnen worden. Er zijn partijen die vooral een bepaald deelbelang vertegenwoordigen: van ouderen, van dieren, van burgers met een migratie-achtergrond. Het open Nederlandse politieke en electorale bestel maakt het eenvoudig de Tweede Kamer in te komen ook als slechts een heel bescheiden deel van de kiesgerechtigden voor die specifieke zaak gewonnen wordt. En er lijkt zich een nieuwe stroom, of beter: tegenstroom, te ontwikkelen in de vorm van het rechts-populisme. Dat begon in de jaren '60 met de Boerenpartij, en in de jaren '80 met de Centrumpartij (CP) en de Centrumdemocraten (CD) van de roemruchte Hans Janmaat, maar brak na de eeuwwisseling pas echt door met achtereenvolgens de LPF van Pim Fortuyn, PVV van Geert Wilders en Forum voor Democratie van het politieke duo Thierry Baudet en Theo Hiddema. Met een iets ruimere definitie kunnen we misschien de SP van met name Jan Marijnissen ook tot deze stroom rekenen, al wordt deze partij toch meestal tot de sociaaldemocratische hoofdstroom gerekend.

Als gevolg van deze ontwikkelingen lijken de drie hoofdstromen zo klein en smal te zijn geworden, dat ze worden overspoeld door hun afsplitsingen en nieuwkomers. Er ontstaat een veelheid van meest kleine, soms grillige watertjes en hier en daar geïsoleerde plassen, die soms opzwellen

en dan weer haast droog vallen, zonder oorsprong in of verbinding met het driestromenland van weleer. Het driestromenland van de 20e eeuw ontwikkelt zich tot de delta van de 21e eeuw.

Een dergelijke diagnose is niet nieuw: *the end of ideology*, de ontzuiling, de individualisering en modernisering zijn veelbesproken oorzaken van de geschetste maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. Maar ook een niet geheel originele diagnose kan bruikbaar zijn en nader inzicht verschaffen, zoals in het navolgende blijken zal. In deze bundel gaat het daarbij om een terugblik naar wat was, maar toch ook hier en daar om de vooruitblik naar wat komen zal – al kunnen de gepresenteerde voorspellingen de status van logisch beredeneerde en empirisch onderbouwde verwachting niet veel ontstijgen. Maar welke lessen leert het verleden? Wat is de betekenis en wat zijn zoal de gevolgen van het verdwijnen van het driestromenland? Is er nog een belangrijke rol voor de drie stromen weggelegd, en welke rol precies kunnen de drie stromen dan nog spelen in de politieke delta van de 21e eeuw? Of is de achteruitgang en wellicht uiteindelijk het droogvallen van de drie stromen onvermijdelijk?

Deze bundel wordt als *liber amicorum* aangeboden ter gelegenheid van het afscheid van Ruud Koole als hoogleraar Politicologie aan de Universiteit Leiden. Het werkende leven van Ruud Koole kenmerkt zich door de combinatie van academische wetenschap en praktische politiek. In de jaren '80 gaf hij vorm aan het Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen, en in de jaren '90 was hij als Universitair (Hoofd) Docent verbonden aan de Universiteit Leiden. Zijn politieke carrière trad prominenter op de voorgrond toen hij in 2001 werd verkozen tot voorzitter van de Partij van de Arbeid. In 2006 keerde hij terug naar de wetenschap als hoogleraar Politicologie, in het bijzonder met betrekking tot de Nederlandse Politiek en haar institutionele ontwikkeling, zoals hij eraan hecht te zeggen. Maar de politieke praktijk bleef dichtbij en voortdurend lonken: als interim-partijvoorzitter en later als PvdA-senator (2011–2015 en nogmaals sinds 2019). En in de tussentijd zat hij mede aan het stuur van diverse schepen en bootjes op de sociaaldemocratische stroom, onder andere bij de Stichting Democratie en Media en de VARA. Zowel vanuit wetenschappelijk perspectief als vanuit zijn politieke idealen reflecteerde Ruud Koole overigens vroeg en vaak op de veranderende rol van politieke partijen en partijorganisaties en in het bijzonder de sociaaldemocratie (zie ook het overzicht van Koole's wetenschappelijke publicaties in deze bundel). Hij onderzocht en bepleitte de democratische ledenpartij als

partijorganisatievorm. Als PvdA-voorzitter streefde hij naar een duidelijk herkenbaar ideologisch profiel, een sociaaldemocratisch profiel.

In *Van driestromenland tot delta?* wordt door een verscheidenheid aan auteurs onderzocht hoe Nederland zich politiek-ideologisch en organisatorisch ontwikkelt en wellicht zal ontwikkelen. Tevens wordt nagegaan wat de gevolgen zijn van het verdwijnen van het driestromenland en de (verdere) ontwikkeling van de politieke delta voor democratie, bestuur en regeerbaarheid van Nederland.

Ontwikkelingen en oorzaken

In vier hoofdstukken wordt teruggekeken op de ontwikkelingen in de Nederlandse politiek. Is het hierboven geschetste beeld van erosie van het driestromenland wel juist of is het te simpel en te gechargeerd om enig recht te doen aan de politieke werkelijkheid in ons land? Maakt het daarbij verschil of we kijken naar de veranderingen in de vraag (het gedrag van de kiezers) of de veranderingen in het aanbod (het partijstelsel, de onderliggende politieke ideologieën, de partijorganisatie)? En vooral: wat zijn mogelijke verklaringen voor de evolutie van driestromenland naar delta?

In hoofdstuk 2 (*Driestromenland in kaart*) schetsen Paul Lucardie en Gerrit Voerman hoe het driestromenland, na de hoogtijdagen van de eerste helft van de 20e eeuw, werd uitgedaagd, eerst door de 'Doorbraak' na de Tweede Wereldoorlog en vervolgens door de poging om via polarisatie tussen PvdA en VVD de erosie van de christendemocratie te versnellen. Vanaf 1994 tot op heden volgt dan de periode van fragmentatie. Het voorlopige resultaat is dat er geen enkele grote partij meer is die de sociaaldemocratische stroming belichaamt, terwijl binnen de christendemocratische stroming het nu veel kleinere CDA weliswaar de grootste is, maar in toenemende mate de ChristenUnie naast zich moet dulden. Maar terwijl CDA en PvdA implodeerden, expandeerde de VVD. Hoewel D66 de monopoliepositie van de VVD binnen de liberale stroming doorbrak, lijken de onderlinge verschillen tussen deze partijen recentelijk juist af te nemen. Lucardie en Voerman concluderen dan ook dat de drie stromingen nog altijd duidelijk zichtbaar zijn, maar dat hun electorale aandeel en de onderlinge verhoudingen ingrijpend zijn gewijzigd.

Het idee van politieke stromingen is onlosmakelijk verbonden aan het begrip politieke ideologie. Het is een bepaalde politieke ideologie of levensbeschouwing die de bron is van een stroming. Hierop richt zich

hoofdstuk 3 (*Ideologische tijden*). Hans Oversloot en Margo Trappenburg nuanceren daarin het door velen voor waar aangenomen beeld dat er sprake was van drie monolithische politieke stromingen en dat er nu sprake is van fragmentatie. Zij draaien dat beeld om en schetsen hoe er aanvankelijk sprake was van een veelheid van stromen en stroompjes binnen de drie ideologische rivierbeddingen. Pas vanaf 1967 benadert de metafoor van het driestromenland de politiek-ideologische werkelijkheid, met een dominantie van 'Links'. In de periode 1982–2002 verdwijnen ideologieën van het toneel, dat dan gedomineerd wordt door een betrekkelijk apolitieke consensus. Die consensus wordt in en na 2002 uitgedaagd door de opkomst van het rechts-populisme, vooral met betrekking tot integratie en immigratie, en democratisering. Deze uitdaging leidt tot een terugkeer van het ideologische debat, al heeft met name de linkse stroming volgens Oversloot en Trappenburg de neiging tot identiteitspolitiek.

In hoofdstuk 4 (*"The times they are a'changing..."*, ook voor partijorganisaties) gaan Knut Heidar en Bram Wauters na hoe partijorganisaties veranderd zijn door of in reactie op de toegenomen volatiliteit en fragmentatie. Zij doen dat aan de hand van twee grote internationale onderzoeksprojecten waarin ook Nederlandse politieke partijen zijn onderzocht. Zij concluderen dat de ledentallen van partijen gemiddeld genomen zijn afgenomen, dat veel partijen de leden steeds meer directe invloed bieden op de selectie van de partijleider, en dat partijen afhankelijker zijn geworden van partijfinanciering (door de overheid of staat). Tegelijkertijd constateren zij dat er grote verschillen zijn tussen landen (bijvoorbeeld betrekkelijk sobere subsidiëring van partijen in Nederland) en tussen partijen (bijvoorbeeld lang niet alle Nederlandse partijen hebben een door de leden verkozen lijsttrekker ingevoerd). Die diversiteit heeft onder meer geleid tot veel geciteerde kritiek van Koole op de gedachte dat er een algemene trend is van 'massapartijen' naar 'kartelpartijen' en leidt tot discussie over de voors en tegens van het gebruik van dergelijke generaliserende ideaaltypen.

In hoofdstuk 5 (*Volatiliteit en fragmentatie: op zoek naar de dader*) ligt de focus op de kiezers. Tom van der Meer en Philip van Praag onderzoeken de verklaringskracht van een zevental potentiële oorzaken van de toegenomen fragmentatie en instabiliteit. Zij vinden onvoldoende bewijs voor bijvoorbeeld ideologische verschuivingen in het electoraat of een toegenomen personalisering, maar het is wel zo dat kiezers zich minder identificeren met traditionele groepen in de samenleving en dat zij meer geneigd zijn regeringspartijen af te rekenen op al dan niet geleverde prestaties. Een belangrijke verklaring vinden Van der Meer en Van Praag in

de structuur van de competitie tussen partijen. Daar is sprake van een nieuwe dimensie tussen kosmopolieten en nationalisten, naast de oude dimensie tussen sociaaleconomisch links en rechts. Het partijstelsel dekt echter niet alle combinaties: de grootste groep kiezers (linksnationalistisch van opvattingen) wordt niet partijpolitiek bediend, en deze politieke daklozen zijn electoraal zoekend en zwervend, wat bijdraagt aan de grote wisselingen in verkiezingsuitslagen.

Politiek in de delta: gevolgen van het verdwijnen van driestromenland

In vier volgende hoofdstukken staan auteurs stil bij enkele gevolgen van het verdwijnen van Nederland driestromenland. Hoe is het kiesgedrag gestructureerd in een gefragmenteerd en volatiel electoraal landschap? Welke invloed hebben de geschetste veranderingen op de verhouding tussen parlement en regering en ons democratisch systeem meer in het algemeen? En hoe is het politiek leiderschap veranderd?

Een belangrijk aspect van het driestromenland was dat de partijkeuze van de kiezers relatief gemakkelijk voorspelbaar was, niet alleen voor politieke partijen maar ook voor politicologen. Galen Irwin en Joop van Holsteyn gaan in hoofdstuk 6 (*Wat je zegt, ben je zelf... Inzicht in kiesgedrag in Nederland in de 21e eeuw*) na wat na de ontwikkelingen van de laatste jaren nu het beste model is om de partijkeuze van kiezers te verklaren. Zij gaan daarbij te rade bij de kiezers zelf, aan de hand van een open vraag in het Nationaal Kiezersonderzoek naar het waarom van de partijkeuze. Zij vergelijken daarbij verschillende kiezersonderzoeken; het oudste is van 1971, het jongste is van 2017. Zij constateren dat oude motivaties (bijvoorbeeld het behoren tot een zuil, of het hebben van een bepaald ideologisch profiel) nog weinig kiezers inspireren, maar dat zich geen nieuw en omvattend verklaringsmodel heeft aangediend. Niet alleen de partijkeuzes zijn gefragmenteerd, maar ook de aangevoerde redenen voor die partijkeuzes.

In hoofdstuk 7 (*De drie gedaanten van het parlement. Of zijn het er toch vier?*) gaat Joop van den Berg in op de veranderende verhouding tussen parlement en regering. Politieke partijen zorgen ervoor dat parlement en regering niet slechts als instituties tegenover elkaar staan, maar tevens kunnen samenwerken in de totstandbrenging van wetgeving. Maar met de fragmentatie van driestromenland staat die rol onder druk en verandert de verhouding tussen parlement en regering. Van den Berg verwijst hier

naar het recente werk van Ruud Koole over de *gouvernementalisering* van de politiek, waardoor deze nu wordt gedomineerd door partijleiders die tijdens topoverleg alle belangrijke politieke kwesties ‘afkaarten’. De rol van gewone fractieleden en zelfs ministers wordt dientengevolge steeds beperkter en dat heeft gevolgen voor de relatie regering-parlement. De *intra-party mode*, de relatie tussen politieke leiders en *back benchers*, waar vroeger maar weinig aandacht voor was in de Nederlandse context, is volgens Van den Berg intussen ‘waarschijnlijk de meest dominante institutie in ons parlementaire stelsel’.

De geschetste veranderingen in het Nederlandse partijsysteem versterken de roep om onderhoud aan het democratisch systeem, zoals onlangs door de Staatscommissie Parlementair Stelsel. Maar hervormingsvoorstellen richten zich doorgaans op verkiezingen, terwijl ook de democratie tussen verkiezingen in versterking kan gebruiken, zo stellen Hans Vollaard, Hester van de Bovenkamp en Bas Denters in hoofdstuk 8 (*Het belang van democratische vertegenwoordiging tussen verkiezingen*). Volksvertegenwoordigers zouden volgens de auteurs hun opvattingen over hun vertegenwoordigende rol meer in lijn moeten brengen met die van kiezers. Daarnaast zouden niet-verkozen vertegenwoordigers een belangrijkere rol mogen krijgen binnen het politiek systeem. Deze actoren, zoals buurtverenigingen, vakbonden, onderwijsorganisaties of artsen, kunnen bepaalde vormen van representatie wellicht beter vormgeven dan gekozen vertegenwoordigers. Hun rol zou beter in de (lokale) democratie kunnen worden ingebed door de gemeenteraad als een platform te gebruiken voor de boodschap van dit soort niet-verkozen vertegenwoordigers.

In onze schets en analyse over de ontwikkeling van driestromenland naar een brede delta staan politieke partijen centraal. In hoofdstuk 9, *Autoriteit en onderhandelen. Over regenten en polderbestuurders*, wijzen Henk te Velde en Wim Voermans op het belang van politiek leiderschap in de polderpolitiek. Die rol is allicht nog belangrijker geworden door de al genoemde *gouvernementalisering* van de politiek. Waar binnen de Nederlandse traditie van consensuspolitiek vaak nadruk wordt gelegd op het vermogen van politiek leiders tot ‘plooiën en schikken’, is er evengoed behoefte aan meer technocratisch leiderschap van ‘regenten’, die zich als hoeders van algemene belangen inzetten voor goed en verantwoordelijk bestuur. Te Velde en Voermans onderzoeken deze combinatie van karakteristieken door politieke leiders uit vier tijdvakken onder de loep te nemen: van de vroeg negentiende-eeuwse Felix van Maanen, via Van Hall en Heemskerk Azn, tot Beel, Luns, Lubbers en Donner in

de naoorlogse periode. Zij zijn niet de grote hervormers, maar eerder de sleutelbewaarders van de staat, die naast draagvlak steeds oog hadden voor bestuurbaarheid.

Reflecties vanuit de politieke, ambtelijke en politiek-wetenschappelijke praktijk

Naast wetenschappelijke inzichten past in een bundel ter ere van Ruud Koole het praktijkperspectief. In vier korte hoofdstukken wordt deze praktijkreflectie geboden vanuit de politieke en ambtelijke praktijk alsmede vanuit het perspectief van het wetenschappelijk bureau van een politieke partij, op de scheidslijn tussen praktijk en wetenschap. Bovendien leveren de auteurs inzichten vanuit de verschillende hoofdstromingen uit het voormalige driestromenland.

In hoofdstuk 10 (*Van rendement naar wederkerigheid*) staat Jet Bussemaker stil bij de Nederlandse burger en kiezer in de 21e eeuw. Al sinds de Paarse kabinetten staat meer zeggenschap en keuzevrijheid voor burgers voorop en zeker in de periode daarna kwam de eigen verantwoordelijkheid van de burger steeds meer voorop te staan. De sociaaldemocratie deed daar soms aan mee, maar niet zonder interne discussie, zo betoogt Bussemaker. Zij pleit nu voor het 'herdefiniëren van solidariteit onder conditie van wederkerigheid'.

Elco Brinkman pleit in hoofdstuk 11 (*Midden in de delta*) op zijn beurt voor een herwaardering van het politieke midden. In de brede politieke delta van vandaag de dag lijken de meer extreme, wat wildere stromingen primair de aandacht te trekken, maar ook hier en nu is er juist behoefte aan een gezaghebbende gematigde middenpolitiek, aldus Brinkman. Daartoe dienen we ons te concentreren op de kern van het parlementaire debat: de inhoud. Als de politieke middenstroom dat doet, zullen we zien dat zij absoluut niet is opgedroogd.

Het Nederlandse politiek-institutionele bestel mag dan grotendeels stabiel zijn, Meine Henk Klijnsma observeert in zijn bijdrage in hoofdstuk 12 (*Stabiliteit en verandering in het politiek-democratisch bestel*) belangrijke culturele veranderingen binnen die instituties. Die veranderingen, zoals ontzuiling, ontideologisering, toegenomen volatiliteit, opkomst van populisme, fragmentatie en functieverlies van partijen, cumuleren in een Nederland dat volgens Klijnsma trekken gaat vertonen van de Franse Vierde Republiek (1946–1958). Ook in de ambtelijke praktijk merkt

Klijnsma deze toegenomen complexiteit: patronen van machtsvorming zijn minder voorspelbaar geworden. Dat kan tot gevolg hebben dat ambtenaren een steeds grotere rol moeten spelen. Deze ongewenste ontwikkeling zou kunnen worden tegengegaan door een Nederlandse variant van de Vijfde Republiek met een sterker gelegitimeerde uitvoerende macht, maar ook door een nieuwe vorm van idealistisch burgerschap.

Waar Brinkman het politieke midden wil herwaarderen, stelt Patrick van Schie zich in hoofdstuk 13 de vraag *Hoe te ontkomen aan de wurggreep van gevestigde politieke belangen?* Hij wijst daarbij op de steeds grotere mate van eenheid in partijgedrag, passend bij de eerder aangehaalde *gouvernementalisering* van de Nederlandse politiek. Kamerleden oordeelden vroeger onafhankelijk, nu staan ze in het gelid, betoogt Van Schie. Een wat vrijere omgang met afwijkende meningen binnen partijen, ook in het stemgedrag in de Kamer, zou al een hoop kunnen schelen – ook in termen van partijafplitsingen. Het bindend correctief referendum, zwaarder wegen van voorkeursstemmen en loting zijn maatregelen die aan de dominante rol van politieke partijen tegenwicht kunnen bieden. Maar dan moeten partijen en politici wel bereid zijn om over hun eigen schaduw heen te springen.

Politiek als mensenwerk

Of je politieke ontwikkelingen nu beschouwt vanuit wetenschappelijk of praktijkperspectief, we hebben het vaak over instituties. Maar uiteindelijk is politiek ‘Mensenwerk’, zoals Ruud Koole zijn memoires of althans herinneringen als partijvoorzitter noemde. In hoofdstuk 14 (*Ruud Koole: laveren tussen wetenschap en politiek*) beschouwen Arie de Jong en Wouter Bos de spanning tussen wetenschap en politiek, aan de hand van ‘het geval-Koole’. Omdat Koole tijdens zijn partijpolitieke activiteiten altijd verbonden bleef met de wetenschap, moest hij laveren tussen de rol van objectieve en afstandelijke wetenschapper en die van partijdige functionaris. De Jong en Bos beschrijven – uit eerste hand, want zij waren erbij – hoe Koole vanaf 2001 opereerde als wetenschapper én (kandidaat) partijvoorzitter en (kandidaat) Eerste Kamerlid van de PvdA. Zij komen tot de conclusie dat beide rollen te combineren zijn – mits ze beide integer worden ingevuld. Als politicus had Koole een meer dan gemiddelde belangstelling voor het democratische proces en het functioneren van politieke partijen. Als wetenschapper liet hij zich inspireren door de

democratische praktijk – al was dat misschien wat vaker de sociaaldemocratische praktijk. Het varen van een dergelijke doordachte vaste koers tussen academische wetenschap en politieke praktijk typeert het werkende leven van Ruud Koole en vormt daarmee een passende afsluiting van dit *liber amicorum*.

Noot

1. Wij danken student-assistent Lisa Vogelaar en de medewerkers van Leiden University Press voor hun assistentie bij het tot stand brengen van deze bundel. Tevens danken wij het Instituut voor Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden voor het mogelijk maken van de bundel.

Literatuur

- Andeweg, R. B., & Irwin, G. A. (2014). *Governance and Politics of the Netherlands* (fourth ed.). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Berg, J.Th.J. van den, & Molleman, H.A.A. (1974). *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij.
- Krouwel, A., & Lucardie, P. (2008). Waiting in the wings: New parties in the Netherlands. *Acta Politica*, 43(2–3), 278–307.
- Tans, J.G. (1956). De katholieken en de verkiezingen, *Socialisme & Democratie*, 13(1), 272–280.